

Het grootste struikelblok
is wel wat we verstaan
onder erfgoed

Let's dance. Mensen dansen in klederdracht op het strand van Marken. Foto: Berlinda van Dam.

Let's dance

Bewegen op het snijvlak van participatie, erfgoed en ruimtelijke kwaliteit

Opvallend is dat erfgoedgemeenschappen die willen werken in de geest van Faro – zie de voorbeelden in deze bundel – op heel wat hindernissen en praktische problemen stuiten. Welke ommezwaai is nodig om 'gewone' mensen meer zeggenschap te geven over hun leven en leefwereld?

Door Riemer Knoop

Bij de afsluiting van een drukbezochte Faro-toogdag voor Zeeuwse erfgoedorganisaties en ambtenaren, eind september 2021, nam Ria Geluk, een prominente Schouwen-Duivelandse, de microfoon. 'Maar de meeste mensen hebben niks met erfgoed! Hoe kun je ze dan laten participeren? Terwijl iemands liefde voor zijn eigen historische bootje totaal geen erkenning krijgt!' De moderator mompelde wat, het publiek was best moe. En mevrouw Geluk werd, vond ik, met een kluitje het riet in gestuurd.

Dit voorval bevat in een notendop wat het pad naar Faro zo hobbelig maakt. Het grootste struikelblok is wel wat we verstaan onder erfgoed. Mevrouw Geluk gaat uit van gekende zaken. Een paleis hier, een grachtenpand daar, een molen, buitenplaatsen. Alles keurig wettelijk beschermd – alleen hebben de meeste mensen daar niet altijd zoveel mee. Maar een even groot struikelblok is de overheid zelf. Die wordt in haar zelfbenoemde rol als probleemeigenaar van het democratiseren van erfgoed niet door iedereen voetstoots begrepen. Wat weet die daar nou van? Mevrouw Geluk voelt zich met haar bootje door die overheid niet gezien of gehoord.

Een nieuwe geest

De grote ommezwaai van Faro zit 'm in het verrijken van het oude discours. Erfgoed, dat was waar de overheid een beschermingsregime op losliet ten behoeve van toekomstige generaties en op basis van zwaarwegende specialistische overwegingen. Daarnaast ontstaat nu de opvatting dat ook gewone mensen, in gemeenschappen, op basis van meer alledaagse waarden en uit engagement met hun eigen omgeving over die omgeving zeggenschap moeten kunnen krijgen, met bescherming als een van de instrumenten – van doel tot middel dus.

Een lange zin, en niet voor niets. Ik wil in oude termen het nieuwe pakken. Er is immers een nieuwe geest over ons vaardig geworden, noem het Faro. Op veel plaatsen in de samenleving groeit het gevoel van urgentie om bij het denken over en handelen met erfgoed ook uit te gaan van burgers en hun leefomgeving, wat heet, van burgers-in-hun-leefomgeving. Die horen betrokken te zijn bij het versterken van bestaande en het samscheppen van nieuwe kwaliteiten van de wereld waarin we met elkaar willen vertoeven. Daarbinnen zijn, of ontstaan, erfgoedwaarden.

De grote ommezwaai van Faro zit 'm in het verrijken van het oude discours

In het archeologisch onderzoeksproject Wyldemerck van Jobbe Wijnen en Marjolijn Kok, zoeken voormalige bewoners van een Moluks-islamitisch kamp naar sporen van de plek waar ze ooit woonden. Foto: Jobbe Wijnen.

1 Straatwaarden is een ontwerp onderzoekprogramma van de Reinwardt Academie AHK, Gordion (Riemer Knoop) en Sustainism Lab (Michiel Schwarz). Centraal staat het belang van sustainistische, sociaal-duurzame kwaliteiten als verbondenheid, gelokaliseerdheid, proportionaliteit en placemaking. Het steunt op eerder werk van Schwarz (onder meer de *Sustainist Design Guide*, 2013). Voor de ErfgoedAcademie ontwierp ik samen met hem een Development Kit.

Die omdraaiing in een manier van kijken, niet vanuit cultuur maar als cultuur, dat is het Straatwaardenperspectief.¹

Ik ben uitgenodigd om door die 'lens' naar de praktijkvoorbeelden in deze bundel te kijken, op het snijvlak van erfgoed, participatie en ruimte. Welke brede ontwikkelingen zitten daarin? Wat betekenen ze? Hieronder rafel ik eerst wat begrippen uiteen, benoem dan een handvol thema's, om te eindigen met een bezinning op mogelijke implicaties voor praktijk en beleid.

Recht op erfgoed

Het Verdrag van Faro is meer dan alleen nog wat meer mensen bij het erfgoed betrekken. Dat zou oude wijn in nieuwe

zakken zijn: in bestaande erfgoedregimes is al ruimte voor enige inspraak. En er is echt geen erfgoedzorger die zal beweren dat erfgoed geen maatschappelijke betekenis heeft. Het gaat in Faro om radicaal democratiseren, verontstatelijken en inclusiever worden. Noem het vermaatschappelijken – ik kies voor werkwoorden om de dynamiek te benadrukken.

De historie van het Faro-denken begint met de erkenning van ieders recht op erfgoed. Dat is een precisering van algemenere mensenrechten. De ongekend gewelddadige Balkanoorlogen uit de jaren negentig werden gekenmerkt door de systematische vernietiging van elkaars erfgoed, als een eerste stap naar genocide. Daar ligt de kiem voor het Faro-

verdrag, dat binnen tien jaar tot stand kwam – ongekend snel. Het is dan ook een makkelijke verplating om nu opeens te roepen dat 'erfgoed van iedereen' is. Het gaat juist om het omgekeerde.

Als we het bestaande erfgoed, al dat deftige spul dat Ria Geluk eronder verstaat, opeens van en voor iedereen verklaren, dan blijven we binnen het gekende erfgoedbegrip dat door de staat met zijn beschermingsregimes gesanctioneerd wordt – ook wanneer die overheid zich tegen jou keert. Maar het gaat om het tegendeel: ieder heeft recht op waardering, erkenning en bescherming van wat hij en zijn groep zelf belangrijk vinden. Ook en misschien wel juist wanneer dat niet des overheids keuze zou zijn. Het is daarbij een statelijke plicht dat recht vorm en inhoud te geven, en wel door af te zien van de eigen voorkeuren en expertregimes. Een paradox dus.

Groepen, buurten, kleuren

Het moet uiteindelijk om de samenleving gaan. Niet als een monolithische natie staat, maar als een weefsel van groepen, buurten, kleuren, *walks of life*. Het verdrag preciseert ze als 'erfgoedgemeenschappen', al bestaande maar denkbaar ook groepen die door erfgoedprocessen nog wakker gekust kunnen worden. In de maatschappelijke praktijk blijkt keer op keer dat zich rondom kwesties gemeenschappen vormen. Weg met, of juist vóór Zwarte Piet, het standbeeld van J.P. Coen, de Regenboogwijk in Almere. Wie goed kijkt, ziet dat deze kwesties over iets anders gaan, vaak over veel zwaardere identiteitsissues. Erfgoed fungeert dan als platform.

De gemeenschappen verzetten zich

doorgaans tegen de dominante cultuur: het platteland tegenover de Randstad, de buitenwijk tegenover de grachtengordel, een religieuze, culturele of genderminderheid tegenover seculiere of gewone, witte oude heteromannen, migranten tegenover Eigen Volk, en natuurlijk de burger, een 'gewone' straat of buurt tegenover de stedelijke elite en haar bureaucratisch aplomb.

Die laatste weet zich gesteund door de macht van experts in wat Laurajane Smith in 2006 het *authorized heritage discourse*² doopte: het dominante erfgoedverhaal, de Gouden Eeuw, onze in beton gegoten, gepacificeerde orde als uitkomst van een noodzakelijk historisch proces. Daar wordt nu een tegenwicht voor geboden. In erfgoedland springt de nieuwe omgang met het collectieve slavernijverleden in het oog en, nauw verwant, met de plaats van bijvoorbeeld Molukkers en hun erfgoed in de samenleving.

Wereldwijde beweging

Het recht-op-erfgoed schept een ruimte waarin iedereen betrokken kan zijn. Die ruimte kun je individueel organiseren, dan ontstaan 17 miljoen gesegregeerde silootjes. Maar dat wil niemand. Maak er liever een systeemeigenschap van: de inclusieve samenleving. Participatie is dan het sleutelbegrip. Iedereen doet mee, samen werken aan iets groters. Er zijn veel gezichten voor die wereldwijde beweging om 'gewone' mensen meer zeggenschap over hun leven en leefwereld te geven. Grassroots, Bottom Up, Maker Culture, en in erfgoed en musea de Of/By/ForAll-beweging³ en LSA-bewoners⁴, om er maar eens een paar te noemen. Nieuwe opvattingen over een meer democratische orde

De nieuwe omgang met het slavernijverleden springt in het oog

² Met *authorized heritage discourse* doelt Australisch archeologe Laurajane Smith sinds 2006 op een eenzijdige, exclusieve manier van kijken en handelen ten aanzien van erfgoed: historicistisch, westers, upperclass.

³ Of/By/ForAll is een van oorsprong Amerikaanse museum- en bibliotheekbeweging, opgezet door Nina Simon (zie www.participatorymuseum.org). Musea zijn platforms van, door en voor allen in de buurt. Lijkt op het ecomuseum uit de jaren zeventig.

⁴ Het Landelijk Samenwerkingsverband Actieve bewoners (LSA) is een netwerk van lokale bewonersgroepen met nu 2500 initiatieven. Doel is het realiseren van sociaal-duurzame buurten en wijken. Zie www.lsa-bewoners.nl

Wie werkt in de geest van Faro moet zich met mensen bezighouden

⁵ Archon Fung (Harvard) is de auteur van de veel geciteerde studie 'Varieties of Participation in Complex Governance' uit 2006, waarin hij op zoek is naar vormen van participatie volgens meer dimensies (Democracy Cube).

⁶ De ministeries van OCW en VROM richtten voor het Erfgoed en Ruimteprogramma 'Belvedere' (1999-2009) drie leerstoelen in. In hun eindrapport 'Karakterschetsen' verrijkten de hoogleraren de erfgoedtheorie met een belangwekkende sector-factor-vector-metafoor.

spelen daarbij een grote rol. Zo wordt de kloof tussen burgerij en bestuur aangekaart door denker-doeners als David Van Reybrouck en Herman Tjeenk Willink.

Tegelijk begeef je je met een ongekwalificeerd beroep op participatie op een glibberig vlak. Het gaat al snel om schijnparticipatie, een neoliberale smoes in de vorm van repressieve tolerantie en bühnewerk. Aan het risico van schijnparticipatie kun je ontsnappen door van eendimensionaal denken in omhoog of omlaag (de 'participatieladder') over te gaan naar iets met meer variabelen. Want denk je alleen in termen van wie de baas is, dan zie je op zo'n ladder slechts een enkele opklimmende lijn, van machteloos jaknikvee naar alle-touwtjes-in-handen-hebben. Maar er zijn veel meer dimensies mogelijk om verschillende stijlen van participatie in de vingers te krijgen. Uiteindelijk gaat het om *agency*, zeggenschap en (zelf)beschikking.

Zo stelt de Amerikaanse politico-loog Archon Fung⁵ een *democracy cube* voor langs drie assen: hoe deelnemers geselecteerd worden of zich selecteren (rechtvaardigheid), hoe representatief ze zijn (legitimiteit) en wat voor gewicht de uitkomst heeft (reikwijdte). Een bewuste keuze kunnen maken tussen stijlen van participatie in governance lijkt me voorwaarde voor nieuwe vormen van betekenisvol en productief engagement. Zo'n stijl moet passen bij de aard van het onderwerp. Wat betreft erfgoed zijn er nu eenmaal onderwerpen die (voorlopig) tamelijk onwrikbaar zijn – het Paleis op de Dam – en andere die zich voor meer actieve betrokkenheid lenen – het oudste voetbaltrapveldje in Amsterdam of de bestemming van een voormalig

industrieterrein-annex-rafelrand.

Verrijkend

Maar niet alleen de valkuil van schijnparticipatie maakt het onderwerp zo lastig. Participatie leidt hoe dan ook tot weerstand. Op het moment dat leken (de term alleen al) toetreden, waar dan ook in, dan moeten inhoudsexperts afzien van hun primaat. Ze moeten zeker meedoen, maar hebben niet meer het laatste woord. Archeologen, mijn eigen beroepsgroep, roepen dan: 'Als iedereen moet mogen opgraven, waarom heb ik er dan zeven jaar voor moeten studeren?' En gelijk hebben ze, alleen gaat het daar niet om. Anderen toelaten is verrijkend, niet vervangend.

Deze 'vermaatschappelijking', zoals de Belvedere-hoogleraren⁶ de evolutie van zienswijzen op erfgoed noemden, hebben Michiel Schwarz en ik in ons Straatwaardenonderzoek uitgewerkt en genuanceerd. We zagen dat door die vermaatschappelijking het onderwerp 'erfgoed' zelf is gaan veranderen, plus de manier om daarmee om te gaan. En daar verzet de oude systeemwereld zich tegen. Daarom ook wordt participatie vaak als een extraatje weggezet, komt ze achter aan de rij, is ze iets voor na vijven of reden tot acute cognitieve dissonantie.

Sticky stuff

Het dozijn situaties waar deze bundel over rapporteert geeft een redelijk breed beeld van de implicaties en kansen die werken op de manier van Faro biedt. Ik keek daar vanuit het perspectief van mijn eigen Straatwaardenonderzoek naar. Dat betekende dat ik vooral gespitst was op aspecten als verbindingen tussen mensen,

toekenning van situationele betekenissen ('erfgoedmaken'), toelating van derden (*other knowledges*) en het belang van het lokale. Zonder dat ik inductief belangrijke rode draden door al die ervaringen wil ontwaren, trof mij een vijftal thema's. *Sticky stuff* van uiteenlopende aard, maar tezamen vormen ze vier wanden van een hokje, met een bodem.

Wie werkt in de geest van Faro moet zich met mensen bezighouden. 'Als dat je niet ligt, wordt het wel erg lastig,' zei een van de geïnterviewde projectleiders onmiddellijk. Dat menselijke aspect betreft primair de relatie overheid-burger. De regelingen, systemen, regimes en procedures voor de omgang met erfgoed zijn niet automatisch op het belang van de burger of aanpalende betrokkenen gericht. Bij een overheid oor vinden maakt niet zelden moedeloos, en al helemaal steun proberen te krijgen voor activiteiten die ruimte eisen voor eigen erfgoedinitiatief van burgers, woongroepen of samenwerkende buurtgroepen. De initiatiefnemer van het Leidse Singelpark gooide er meermalen het bijltje bijna bij neer.

De *mindset* bij overheden is niet geschikt voor het omdenken van brugwachtershuisjes. Zonder nu meteen aan de grimmige Kindertoeslagaffaire te denken, blijft het bouwen aan vertrouwen tussen overheid en burger vooral een kwestie van tijd. Tot wel een decennium. De overheid, maar ook instituties, zijn nu eenmaal op modernistische leest geschoeid. Ze zijn taakgericht en werken projectmatig, met de burger als klant

('klager') in een eenmalige transactie. Terwijl participatieve opgaven die van betekenis zijn voor de leefomgeving gekenmerkt worden door hun procesmatige aanpak, onaffe karakter en kwaliteit van relaties daarbinnen. Dat leidt tot fricties, zich niet gehoord weten. Zoals bij Ria Geluk en haar bootje.

Een mooi lichtpuntje

Paradoxaal genoeg speelt daarbij op erfgoedgebied ook een ouderwetse aanname over de rol van de overheid. Enerzijds verwacht de samenleving dat die ruimte creëert voor eigenaarschap van burgers. Oké. Maar anderzijds wordt ze tegelijk gezien als belangrijkste 'redder' van erfgoed dat 'bedreigd' wordt. En als de overheid dat niet doet, wordt ze niet vertrouwd. Een mooi lichtpuntje is de experimentele VU/Reinwardt Academieopleiding (minor Erfgoed en Ruimte). De erfgoedprofessionals van straks zullen nadrukkelijk ook faciliterende en medierende rollen moeten kunnen vervullen. Daarom werden ze op de eerder genoemde Zeeuwse erfgoeddag al gekshe-rend, maar daarom niet zonder serieuze ondertoon, tot 'erfgoedopbouwwerker' gedoopt.

Het gaat niet om materie maar om relatie. Betekenis staat nooit op zichzelf maar is verbonden met iets of iemand die die toekent. Dat inzicht levert een breuk op met het hedendaagse discours. Tijd, benodigd voor het opbouwen van vertrouwen, kost geen geld maar levert juist meer waarde op. Het omdraaien van die

factor tijd geldt niet alleen naar voren maar ook naar achteren.

In haar actortheorie benoemt Elyze Storms-Smeets, van de Westerveld-leerstoel participatieve ontwikkeling, complete 'erfgoedgeneraties' tot makers van het landschap, soms vanaf begin 18de eeuw. Dat ze die in haar analyse respecteert, en daarmee de tijd niet als beperkende maar als verrijkende factor aanmerkt, is een wezenlijke breuk met het kale modernisme waarin we in een ahistorisch nu de zaken wel effe heel anders gaan doen. Zo'n transtemporele verbondenheid maakt dat Faro geen oude wijn in nieuwe zakken is, maar een copernicaanse revolutie in governance.

'Maar hoe dan?'

Iedereen begrijpt dat erfgoed in combinatie met participatie-op-z'n-Faro's tot nieuwe vormen van engagement zal leiden. Het moet anders, vriendelijker, opener, van onderop. Maar tegelijk klinkt het vaak: 'Heel mooi, maar hoe dan?' en 'Wees eens concreet!' In gesprekken met de praktijkmensen uit deze bundel tekende ik meer dan eens de verzoeking op dat ze graag een *toolkit* hadden om gericht aan de slag te kunnen. Als betekenisvol herbestemmen voor BOEi niet zonder netwerken blijkt te kunnen, zonder de buurt een stem te geven, te bouwen op lokale knowhow: hoe dóe je dat dan, en bij voorkeur efficiënt en effectief?

Dat overkwam mij in mijn eigen onderzoek ook. De ErfgoedAcademie wilde vooral graag weten hoe cursisten *praktisch* toegerust konden worden. Let wel, het gaat niet zozeer om kennis als wel om knowhow. Er is genoeg theorie,

Deelnemers aan de Wijken Welkom-avond voor/door Schiedam-Nieuwland zitten op het plein van het Stedelijk Museum Schiedam. Fotografie: Aad Hoogendoorn

en er zijn legio casussen, bijvoorbeeld op de RCE-website over Faro, waar die aan kan worden getoetst. Alleen: waar te beginnen? Wat moeten we dóen?

Zo'n handelingsverlegenheid stemt tot nadenken. Waarom is het zo moeilijk op dit terrein een eerste stap te zetten? Misschien is het onbekendheid, weinig traditie, geen haakjes zien. Maar het kan ook zijn dat er echt sprake is van een paradigmaverschuiving. Als alles anders is – de rollen, de spelers, het spel, niet resultaat maar proces – en je prikt op één aspect in, dan kom je er al gauw achter dat elders in het spel onvoldoende aan voorwaarden wordt voldaan. Je wilt dus eigenlijk overal tegelijk zijn. Je moet radicaal zijn, een beetje participatief kan niet. Effect: je doet niks.

Het kan ook zijn dat kennis, in de oude wereld althans, zich makkelijk laat formaliseren, maar knowhow niet. Gevoegd bij het feit dat erfgoed in de nieuwe manier van denken vooral iets is dat lokaal betekenis heeft, en dat lokale gemeenschappen vooral voor hen passende vormen moeten vinden zich daartoe te verhouden, dan is duidelijk dat er nooit sprake kan zijn van een blauwdruk of een *one size fits all*. Daarom maakten wij voor Straatwaarden geen toolkit maar een werkpakket waarmee mensen hun eigen gereedschap kunnen maken. Elke situatie vereist immers andere middelen, ondanks gemeenschappelijke basispatronen. Dat inzien, de tools zelf ontwikkelen en jezelf ermee leren werken – dat kost weer zeeën van tijd. Terug naar Af, zie vorig punt.

Hoe dóe je dat dan, en bij voorkeur efficiënt en effectief?

Een straatinterview van de Kerkvernieuwers, bij de Oude Kerk in Amsterdam. Foto: Kerkvernieuwers.

Breed platform

Een belangrijk begrip in het Faro-denken is 'integraal'. Logisch, wanneer burgers-in-hun-leefomgevingen centraal staan. Die zijn immers niet geïnteresseerd in loketten, disciplines, takken van sport en wat er verder sinds de industriële revolutie is bedacht aan arbeidsdelingen, hokjes, specialismen en faseringen. Daarvan loskomen blijkt nu bijkans onmogelijk, ook in de praktijkvoorbeelden in deze bundel. Alles blijft verkokerd, in silo's, of onbereikbaar in processtappen. 'Participatief waarderen' (in het onderzoek van Van Helbergen) is niet te reduceren tot één processtap (eerst dit, dan dat) – neem je mensen serieus, dan zijn die voortdurend met waarden bezig, niet alleen op dat ene moment in dat ene hokje.

Bij het herbestemmen van brugwachtershuisjes loop je tegen een muur van ambtelijke verkokering op. Het bijeenbrengen van stakeholders door de Kerkvernieuwers is lastig omdat ieder zijn eigen invalshoek moet ontstijgen. Integraliteit vraagt om een breed platform dat uitnodigt voor het onderzoeken van gedeelde aspiraties. Zo'n platform kun je trouwens zelf maken. De Kerkvernieuwers en initiatiefnemers van de brugwachtershuisjes traden al doende zélf als platform op. De een door series meetups te organiseren en zich te verbinden met een veelbelovende jongerenbeweging, de ander door *walk your talk* in de praktijk te brengen en zelf als platform het goede voorbeeld te geven aan de clubs die ze wilden overtuigen van de meerwaarde van integrale herbestemming.

Bij BOEi ontwikkelde de uitvoerder van het Faro-onderwerp zich bovendien tot interne aanjager en verbinder, nadruk-

kkelijk zonder vastgelegde functie. De integraliteit in die rol kom je ook tegen in het MeeMaakPodia-programma⁷ van het Fonds voor Cultuurparticipatie (FCP). Bij de meer dan dertig 'trajecten' die musea, theaters en bibliotheken op het pad van participatieve experimenten zetten, bleek de rol van een 'dinges'⁸, een fixer essentieel. Zonder stadsprogrammeur, *urban curator of social designer* kom je niet ver.

Naast elkaar

Mij lijkt de notie integraal zelf een probleem. Het is zo'n kamerbreedtapijterterm, we moeten alles meenemen, een regeling voor iedereen ontwerpen. Het komt uit een typisch bestuurlijk repertoire dat verticale beheersing vooropstelt, niet horizontale betrokkenheid. Er zit ook een inherente vingerwijzing in voor overheden: minder verkokerd werken (wat me een prima idee lijkt) en tevens minder versnipperd (wat gezien het belang van lokale sociaal-duurzame oplossingen dan weer minder lonkt).

Daarom zouden we integraliteit in Faro-verband beter kunnen opvatten in horizontale dan verticale zin, nevenschikkend in plaats van onderschikkend. Samenwerken, transdisciplinariteit: misschien werken die het beste in een overzichtelijke context. Uit het Straatwaardenonderzoek kwam naar voren dat bewustzijn van schaal en proportionaliteit essentieel is voor sociale duurzaamheid.

De crux van 'Faro' is om mensen en groepen uit hun cocons te halen, ze niet tegenover elkaar maar naast elkaar te zetten. In elk geval ze daartoe te verleiden. Dat is dat 'verbindende' dat zo vaak in beleidsstukken over erfgoed

voorkomt. De Kerkvernieuwers willen de generatiekloof overbruggen. Jong is ook divers. BOEi ontdekt dat het zich bij het participatief herbestemmen van de Amsterdamse Markthallen echt moet verhouden tot grote groepen buurtbewoners met een migratieachtergrond. En dat dat ten enen male niet lukt als in eigen huis niet ook diversiteit als uitgangspunt is genomen. Alweer: *walk your talk*.

En aan de VU/Reinwardt Academie komt het onderwijs erachter dat de nieuwe erfgoedprofessional niet uit zijn ei komt zolang de studentenpopulatie niet een zekere diversiteitsdrempel overschrijdt. Bij de Utrechtse *walking seminars* met het thema slavernijverleden is diversiteit zelfs het centrale onderwerp. Hoe verplaats je je in een ander, hoe geef je ruimte aan meer gezichtspunten?

Moed

Ik denk dat de weg nog lang zal zijn. Meerstemmigheid zit in de keuze van wie meedoen, dus ook in het laten bepalen van de agenda door wie nog niet gehoord werd, en in de regels van het spel die óók recht moeten doen aan toetreders die je nog niet kent. Diversiteit en inclusie zijn amorfe begrippen, je weet wel zo ongeveer wat bedoeld wordt, maar het is ook onbestemd gestamel. Op welke voorwaarden 'mogen' anderen meedoen, zitten die daar wel op te wachten (Ria Geluk: 'Mensen hebben niks met erfgoed'), in hoeverre mag het discours zélf veranderen dankzij, door of als voorwaarde voor die toetreding? Een netelige kwestie: hier komt die handelingsverlegenheid waardoor om toolkits werd gevraagd weer in beeld.

Zonder stadsprogrammeur, urban curator of social designer kom je niet ver

⁷ MeeMaakPodia is de naam van de regeling waarmee in 2018-2022 het Fonds voor Cultuur Participatie (FCP) programmerende cultuurinstellingen stimuleert om radicale participatieve praktijken verder te ontwikkelen.

⁸ Een ding is een eigentijdse netwerker die opereert op het raakvlak tussen formele en informele systemen. Zie Hans Bosselaar, 'De ontdekking van de Dinges. Kampioen van het hedendaagse netwerken', Amsterdam, 2018.

Ik vermoed dat het om moed zal gaan, moed om met elkaar onderzoekend (mee) te ontwerpen aan de eigen, lokale leefwereld in optimaal open, half gedefinieerde processen die in hun relationele kwaliteit nieuwe waarden scheppen – en daar de tijd voor nemen. Een nieuw vocabulaire kan misschien helpen – de september 2021-workshop wees uit dat daar nood aan was (kader).

Controlevragen om grip te krijgen op 'Faro'.

Als je het hebt over...	...vraag je dan af:
vrijwilliger, bewoner, betrokkene	→ wie doet, wie maakt dingen, wie beslist (mag doen...)?
erfgoed en erfgoed	→ van wie, voor wie, door wie?
leefomgeving, leefwereld, buurt, wijk, streek, land	→ waar begint / eindigt lokaal?
expert, deskundige, proces/ inhoud, knowhow	→ wat voor soorten inhoud/knowhow zijn minimaal nodig?
zeggenschap, eigenaarschap, beschikkingsrecht	→ welke vormen van engagement zijn er en willen we?
vermaatschappelijken	→ hoe weet je wanneer je onderwerp vast-vloeibaar-gas (sector-factor-vector) is?

Zo gemêleerd mogelijk

Een laatste observatie betreft niet zozeer een concreet gemeenschappelijk element in de hier besproken situaties, maar is eerder een mijmering naar aanleiding daarvan. En dat is de rol van platforms. Daarvan zijn al eerder aspecten aan de orde gekomen, maar ik denk dat de aard van het onderwerp het verdient er iets langer bij stil te staan.

In dit essay heb ik willen bepleiten dat met 'Faro' gemeenschappen zeggenschap en eigenaarschap krijgen over hun leefomgeving. Ik heb duidelijk proberen te maken dat die gemeenschappen dan het beste in co-design kunnen werken aan gewenste (erfgoed)aspecten van hun

leefomgeving, en dat daarbij de kwaliteit van het proces en de relaties vooropstaat. Onderling en met andere spelers, en beide in een zo gemêleerd mogelijke samenstelling. Dan zal het ontwerp niet het vertrekpunt maar de uitkomst zijn.

Voor zo'n proces is een drager nodig waarop dat zich kan afspelen, een platform dat mensen bijeenbrengt en waar ze zich gezien weten. Er is geen vaste vorm. Het kan een reeks ontmoetingen zijn, zoals de serie meetups bij de Kerkvernieuwers. De initiatiefnemers: 'Het gaat eigenlijk niet om die kerken, die zijn aanleidingen voor het openbreken van een gestolde governance.'

Een platform kan ook een bepaald soort procedure zijn, zoals de haalbaarheidstrajecten die BOEi in zijn casussen aan herbestemmingen laat voorafgaan. Om dat goed te doen moet je *embedded* zijn, en de participatiegedachte zelf in praktijk brengen. Maar ook een gezamenlijke, welhaast rituele daad als de *walking seminar* kan een platform zijn, de stadswandeling waarmee een groep zich tot het Utrechtse slavernijverleden verhoudt. En bij de beweging om brugwachtershuisjes ('zwerfkatjes') te herbestemmen fungeert de stichting zelf ook als platform – een katalysator om kennis te delen en elkaars energie richting te geven.

Wie goed kijkt, ziet dat er op die platforms precies het soort dynamiek plaatsvindt dat nodig is: open design-processen, meerstemmigheid, mensen die zich in al hun diversiteit gezien weten rond kwaliteiten van hun leefomgeving. Het dozijn betrokkenen uit de Faro-praktijkvoorbeelden in deze bundel werkt ook zelf als platform, onderling en naar de RCE toe, wanneer ze althans vaker als

Foodfestival in de Markthal in Amsterdam. Foto: Piet van der Meer.

platform bijeen zouden komen. En het Faro-team zelf doet dat op zijn beurt weer, voor enige tijd, binnen de rijksdienst.

Wat nodig is

Beschrijven de Faro-casussen in dit programma vaststaande feiten? Zeker niet, ze vormen raaklijnen aan een onderwerp dat lastig te benoemen is en dat ook zelf in beweging is. In het Straatwaardenonderzoek is geprobeerd het te benoemen als 'erfgoedmaken', in nieuwe vormen van engagement. In dit essay wordt duidelijk dat er nu ook een politieke wil is om andere vormen te verkennen. De vraag is welke stappen nodig zijn om verder te komen. Ik denk eigenlijk niet dat het stappen zijn, maar een samenstel van omdenken en -doen, langs een beperkt aantal lijnen van transitie. Tezamen vormen die, met een metafoor ontleend aan het Straatwaardenonderzoek, een weefsel:

» Van transactie naar relatie

Erfgoed is geen ding of eigenschap maar een kwaliteit, een toegekende (positieve) waarde. Maar waarde is een contextueel en relationeel begrip. Er moet altijd bij: voor wie, waarom, en wanneer, in welke

situatie. En relaties vergen tijd, engagement en wederkerigheid. De kwaliteit van de verhouding tussen burger en overheid als belangrijke spelers in het nieuwe veld moet het steeds meer hebben van gevoel voor tijd, de eis het samen te doen en een attitude van openheid wat betreft proces, uitkomst en kring van betrokkenen.

» Van kennis naar knowhow

Knowhow is kennis en expertise weten toe te passen in telkens wisselende, con-

Er is nu ook een politieke wil om andere vormen te verkennen

crete situaties die door spelers en plaats bepaald zijn. Erfgoedmaken is gelokaliseerd en veronderstelt specifieke, door en met mensen beleefde situaties. Van ruimte naar leefomgeving. Maar ook van universele naar gelokaliseerde kennis, dus met plaats voor ook andere, voor die plaats relevante knowledges (meervoud). Dat is die 'vermaatschappelijking' van omgang met erfgoed die al enige tijd in erfgoedtheorie en vastgoedpraktijk (LSA) opgeld doet.

» Van participatie naar zeggenschap

'Participatie' veronderstelt meer partijen rond een onderwerp waar een van de partijen de andere toestaat er ook iets mee te doen. Elementen zijn dan, in het klassieke bestuurlijke discours, toegang en inspraak. Faro gaat wezenlijk verder dan participatie, het draait de verhoudingen om. Het gaat om recht op zeggenschap en medebepalen. Een ander serieus nemen is zelf een stap terug doen, óók in het procesontwerp en zeker in eigenaarschap. Omdat er geen vaste uitkomst is, wordt het een zoektocht naar voor concrete mensen en omgevingen betekenisvolle vormen van engagement.

» Van blauwdruk naar dynamisch ontwerp

De modernistische modus gaat uit van universele modellen om maximale doelmatigheid en doeltreffendheid te bereiken. Daarin worden samenlevingen als verzamelingen van autonome, inwisselbare individuen opgevat. Onze tijd vraagt om specifieke vormen van engagement, die ontworpen zijn om lokaal ingebedde waardengemeenschappen optimaal te laten gedijen. Omdat lokale spelers, situaties en leefomgevingen altijd uiteenlopend zijn, moeten 'erfgoedregimes' ook vele gedaanten aan kunnen nemen – wat een set vaste principes als basis niet uitsluit.

Faro-transities (vrij naar Sustainist Design Guide, M. Schwarz, 2013)

van transactie	naar relatie
van erfgoed	naar erfgoedmaken
van kennis en expertise	naar knowhow, die in situaties weten in te zetten
van participatie, inspraak	naar eigenaarschap, zeggenschap
van ruimte, ruimtelijke ordening	naar leefomgeving
van ontwerpen voor	naar ontwerpen met
van erfgoed, beschermen	naar erfgoed, erfgoedmaken

Nieuw, aanvullend perspectief

Is wat hier eerder is beschreven allemaal waar? En zo ja, wat nu? De vraag of al dit moois ook waar is, wordt vaak gesteld. 'Ja, maar hebben we het dan altijd fout gedaan?' En als de vraagsteller zich realiseert dat de geest van Faro niet verdringt maar verrijkt, andere ziens- en handelwijzen toelaat, dan wordt de vraag: wat moet er gebeuren?

Er is, met andere woorden, een nieuw, aanvullend perspectief nodig om gemeenschappen terug in het centrum van de dynamiek te plaatsen en vandaaruit te gaan handelen. Hoe zoiets eruitziet zal per plaats en onderwerp verschillen, dat kan niet anders. Er is een heel arsenaal aan tools ontwikkeld om aan de slag te gaan. De combinatie van houdingen, instrumenten en perspectieven zal, denk ik, de volgende ingrediënten bevatten.

1. Nieuwe erfgoedprofessionals zijn (ook) social designers, urban curators, mediators. Ze zijn *embedded* en gaan langs deuren, niet om 'op te halen' maar om mensen uit te nodigen zich gezien te laten weten. Daar heb je een verbindingsplatform voor nodig. Verhalenhuis Belvédère is zo'n verbindingshuis.
2. Overheden geven zelf het goede voorbeeld, als eigenaren van 'erfgoed' maar vooral als bestelverantwoordelijke, marktmeester en Faro-verdragspartner. Ze zijn pas geloofwaardig als ze de waarden uit het manifest hierboven ook zelf omhelzen en internaliseren. De-moderniseren zichzelf niet de omgang met erfgoedkwaliteiten en de daarbij behorende gemeenschappen, dan resten warboel, schijnheiligheid,

Drukte tijdens een tentoonstelling in Verhalenhuis Belvédère. Foto: Verhalenhuis Belvédère.

3. Gekende vormen van erfgoedzorg voldoen grotendeels vast wel. In de Belvedere-metafoor van sector-factor-vector⁹ gaat het om maatschappelijke aggregatiefasen: vast-vloeibaar-gas. Maar zeker in gasvorm en bij overgangen moet beslismacht kunnen verschuiven naar maatschappelijke eigenaren en spelers in de leefomgeving. Het vetorecht van de overheid, bij vergunningverlening, zou een betrokkenheidsbelofte kunnen zijn op basis van empathie en vertrouwen. Er is vast meer dan een simpel 'doe maar' of 'njet'. En de samenleving is geen vandaal en is ook niet geneigd tot alle

kwaad.

4. Meer gewicht voor het lokaal-publieke belang bij beslissingen over erfgoed, en wel toegespitst op schaalniveau. Wat is lokaal erfgoed en hoe ziet lokaal erfgoedmaken eruit? Hoe geven we nabijheid de belangrijke plaats die ze verdient? Hoe creëren we de beste voorwaarden waaronder vermaatschappelijking van omgang met bestaand en ontluikend (sociaal) erfgoed optimaal tot zijn recht komt? Dat komt dus neer op het ontwerpen van vormen waarin we het met elkaar kunnen hebben over in wat voor wereld we met elkaar willen leven. Niet toevallig ook het thema van de 17de Architectuurbiënnale in Venetië (2021): *How will we live together?*

Er is vast meer dan een simpel 'doe maar' of 'njet'

⁹ Verhalenhuis Belvédère Rotterdam is een voorbeeld van een initiatief dat de participatie voorbij is, in activiteiten, governance, erfgoedvorming en het leggen van verbanden met en tussen stedelijke gemeenschappen. Zie: www.belvedererotterdam.nl/verhalen-voor-thuis

Hoogst opportuun

Nu bestaat er voor alle vier elementen vast al een waaier aan instrumenten, of de mogelijkheid daartoe, in beleid, wet- en regelgeving en als R&D. Wat hier nog niet bestaat zijn Community Land Trusts¹⁰, ofwel maatschappelijke eigendomsvormen die tegenwicht kunnen bieden aan een al te geliberaliseerde vastgoedmarkt en de wereld van de ruimtelijke ordening. In Nederland biedt de LSA al wel voor-

Zet je mensen centraal, dan is erfgoed geen uitgangspunt maar een uitkomst

beelden van ont-economisering van de vastgoedwereld en finance ten behoeve van andere, maatschappelijke waarden. Die ontwikkelingen liggen specifiek in het verlengde van de Omgevingswet, maar zijn ook in het kader van Faro hoogst opportuun.

Een bijzonder instrument om burgers zeggenschap over hun eigen omgeving terug te geven is geld. Subsidies, bijdragen, zaaigeld. Organiseren van lokaal relevante kennis en knowhow, professionaliseren van je eigen groep, inhuren van social designers, ontwerp en gebruik van een geschikt platform – het kost altijd geld, en aangezien die zeggenschap een recht betreft zal ook de overheid z'n portemonnee moeten trekken.

Alleen staat de 'subsiëringstijl' die de laatste decennia is ontwikkeld de burger daarbij lelijk in de weg. Het is voor een gewoon mens bijna niet te doen. In de vaderlandse werkelijkheid gaat het steeds meer om projectgewijs werken met meetbare resultaatverplichting en een

zware verantwoordingslast. Maar participatief handelen in de geest van Faro is een inspanning met ongewisse uitkomst door niet in fondsenwerving getrainde organisaties. Daarvoor zijn andere financieringsstijlen nodig dan subsidieregimes en projectcarroussels. Als het om een recht gaat, dan moet het ook voor burgers – letterlijk – haalbaar zijn.

Terug naar Ria Geluk. Iedereen heeft het recht om mee te bepalen hoe zijn of haar directe wereld eruitziet, in aanvulling op en vast ook wel ter gedeeltelijke vervanging van het deliberatieve, democratische spel in gemeenteraad en Kamer, dat schaal/afstand en het delegeren van onderhandeling impliceert. Faro biedt mooi gedachtegoed voor een alternatief. De dozijn voorbeelden in deze bundel geven een indruk van waar je dan zoal tegenaan loopt. Zet je mensen centraal, dan is erfgoed geen uitgangspunt maar een uitkomst. Dat verandert het hele spel, de spelers en de dynamiek. Echt. Let's dance.

*Riemer Knoop is zelfstandig cultuuradviseur (www.gordion.nl).
Met dank aan mede-straatwaardenonderzoeker Michiel Schwarz.*

¹⁰ Community Land Trusts: begonnen in de VS, thans wereldwijd opererende, democratische non-profits voor bezit, ontwikkeling en beheer van land ten behoeve van een gemeenschap. Zie: www.communitylandtrusts.org.uk/about-clts/what-is-a-community-land-trust-clt